

समता नीति-पत्र ७
२०७१

सङ्घीयता र दलित अधिकार

© समता नीति-पत्र ७

२०७१

लेखन

परशुराम घिमिरे

सम्पादन

राजेन्द्र महर्जन

सहयोगी

अर्जुन विश्वकर्मा

अन्जु परियार

टेकेन्द्र विश्वकर्मा

मन्जु बगाले

॥ समता फाउण्डेसन ॥

SAMATA foundation

सानेपा, ललितपुर, नेपाल

फोन : ०१-५५२०८५१

E-mail: info@samatafoundation.org

www.samatafoundation.org

यो नीति-पत्र तयार पार्नमा थुप्रै सङ्घसंस्था र व्यक्तिको अमूल्य सहयोग रहेको छ । 'सङ्घीयता र दलित अधिकार'बारे विभिन्न अधिकारकर्मी, अनुसन्धानकर्ता र प्राज्ञहरूले सुझाव दिएका छन् । यस नीति पत्रको अनुसन्धान, लेखन र प्रकाशनका लागि इन्टरनेशनल आइडिया (International IDEA) ले आर्थिक सहयोग गरेको छ । यस नीति-पत्रमा व्यक्त विचार, विश्लेषण र निष्कर्षमा आर्थिक सहयोग दिने संस्थाको सहमति अनिवार्य छैन ।

प्रकाशकीय

नेपाली जनताले व्यग्रतापूर्वक प्रतीक्षा गरेको जनताको संविधान पहिलो संविधानसभाको विघटनपछि अन्योलग्रस्त रह्यो । विघटित संविधानसभाले दलित र महिलाका पक्षमा जे-जति प्रगतिशील अधिकार सुनिश्चित गर्ने सहमति गरेको थियो, ती अधिकार ऐतिहासिक थिए । तिनको रक्षा नै मुख्य चुनौतीका रूपमा रही आएका छन् । दोस्रो संविधानसभाको स्थापना भएपछि दलित प्रतिनिधित्वमा पनि ह्रास भएको छ र राजनीतिक पार्टीहरूको सोचमा समेत प्रतिगमनतर्फका रूभान देखिएको छ । यसले गर्दा सचेत दलित समुदायमा दलित-मैत्री संविधान नबन्ने हो कि भन्ने त्रास व्याप्त भएको छ ।

दोस्रो संविधानसभामा दलित समुदायबाट प्रतिनिधित्व गर्ने सभासद र दलित अधिकारप्रति समर्पित गैरदलित सभासदहरूमा संविधान निर्माण प्रक्रियामा दलित जनताले चाहेका आफ्ना हकअधिकार सुसूचित गराउने उद्देश्यले समता फाउण्डेशन र समावेशी फाउण्डेशनले चरणबद्ध रूपमा सञ्चालन गरेका छलफलमध्ये 'संघीयता र दलित अधिकार' विषयक छलफलबाट प्राप्त निष्कर्षलाई पुस्तकका रूपमा प्रकाशन गरिएको छ ।

छलफलमा परशुराम घिमिरेले प्रस्तुत गरेको कार्यपत्रमा गणेश विश्वकर्मा र तिलक परियारले आफ्नो अमूल्य विचार दिनुभएको थियो । साथै, थुप्रै अधिकारकर्मीबाट पनि महत्त्वपूर्ण विचार व्यक्त भएको थियो । उहाँहरू सबैलाई समता फाउण्डेशन तथा समावेशी फाउण्डेशनको तर्फबाट हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

पदम सुन्दास

अध्यक्ष, समता फाउण्डेशन

विषय सूची

१. पृष्ठभूमि	५
२. सङ्घीयताको अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास	७
३. पहिलो संविधानसभाको विषयगत समितिद्वारा प्रस्तावित सङ्घीयताका आधार र संरचना	११
४. राज्य पुनर्संरचना उच्चस्तरीय सुभावाय आयोगद्वारा प्रस्तावित सङ्घीयताका आधार र संरचना	१४
५. सङ्घीयतामा दलित समुदायका मुद्दा	१६
६. निष्कर्ष	२९

१.

पृष्ठभूमि

दलित ऐतिहासिक कालदेखि राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक तथा अन्य हिसाबले पछाडि पारिएको समुदाय हो । नेपाली समाजमा हजारौं वर्षदेखि कलङ्कको रूपमा रहेको जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको मार सबैभन्दा बढी दलित समुदायउपर परेको छ । यस्तो मानवताविरोधी गम्भीर, जघन्य र सामाजिक अपराधी रोगको उपचार समयमै गर्नु अनिवार्य छ ।

यसका साथै, दलित समुदायका लागि नयाँ संविधान निर्माण प्रक्रियामा नेपाली राज्यको पुनर्संरचना गर्दा के कस्ता अधिकार तथा थप व्यवस्था गर्दा न्याय हुन सक्छ र सङ्घीय संरचनामा दलित समुदायको अवस्था, स्थान र अस्तित्व कहाँ, कुन किसिमको प्रदेश वा व्यवस्थामा मुखरीत हुन्छ भन्ने सन्दर्भमा सङ्क्षिप्तमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

नेपालका लागि सङ्घीय राज्य न नयाँ हो, न त स्वायत्तताको अभ्यास नौलो विषय हो । 'सङ्घे शक्ति कलौ युगे' तथा 'सङ्घम् शरणम् गच्छामी'जस्ता उक्ति पहिल्यैदेखि नेपालमा प्रचलनमा छन् । आजभन्दा २५-२६ सय वर्षअघि नै सङ्घीय राज्यको प्रयोग नेपालको तराई क्षेत्रमा स्थापित वृजिसङ्घमा आबद्ध रहेका विदेह र मल्ल गणराज्यबीच गरिएको थियो (किसान २०६९) । लिच्छवि वंशदेखि मल्ल वंशको राजतन्त्रमा उस्तै प्रकारको स्वायत्तताको अभ्यास भएको थियो ।

पृथ्वीनारायण शाहले गरेको गोरखा राज्य विस्तार अभियानताका हालको नेपालमा बाइसे-चौबीसे राज्य थिए । उनको राज्य विस्तारपछि २००७ सालदेखि यता मात्रै काङ्ग्रेस र कम्युनिस्ट पार्टीहरूसँगै मधेशी, आदिवासी जनजाति सङ्गठनले पृथक् तरिकाले सङ्घीयताको माग गर्दै आएका हुन् । सङ्घीयता स्थापनाको यात्रा २०६२ सालको बाह्रबुँदे समझदारी, २०६२/६३ सालको जनआन्दोलन, विस्तृत शान्ति सम्झौता, नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, पुनर्स्थापित प्रतिनिधिसभाको घोषणा, मधेश आन्दोलनलगायत अन्य दल वा समूहसँगको सरकारले गरेका सम्झौता र अन्तरिम संविधानका थुप्रै पटकका संशोधन हुँदै आजको अवस्थामा पुगिएको हो । यद्यपि संविधानसभाबाट समेत पहिलो १ वर्षभित्र संविधान निर्माण गर्न सकिएन, तर बाँकी समय अधिकारका सन्दर्भमा कति सकारात्मक रहला, त्यो अहिल्यै अनुमान गर्ने विषय भने होइन ।

२.

सङ्घीयताको अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

सङ्घीयताको अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासका सन्दर्भमा करिब साढे दुई दर्जनजति देशका अनुभवलाई ससर्ती कोट्याउने प्रयास गरिएको छ । ती सबै पूर्ण सङ्घीय र पूर्ण सफल देश भने होइनन् । स्विट्जरल्याण्ड सन् १८४८ मा सङ्घीय प्रणालीमा प्रवेश गरेको हो । त्यहाँ अलग-अलग स्वतन्त्र राज्य मिलेर महासङ्घीय ढाँचामा प्रवेश गरेका हुन् ।

लामो उपनिवेशवादी सत्ताबाट मुक्त भएपछि अमेरिका सन् १७८९ मा सङ्घीय प्रणालीमा प्रवेश गरेको हो । भारत सन् १९४७ मा, पाकिस्तान सन् १९४७ मा, जर्मनी सन् १९४९ मा, अष्ट्रिया सन् १९४५ मा, सोभियत सङ्घ सन् १९२२ मा तथा हालको रूस सन् १९९१ मा, मलेसिया सन् १९४८ मा, सिङ्गापुर सन् १९६५ मा अलग-अलग भई सङ्घीय राष्ट्र बनेका हुन् । त्यस्तै, दक्षिण अफ्रिका र इथियोपिया पनि उपनिवेशविरोधी आन्दोलनबाट सङ्घीय राज्य बनेका हुन् ।

त्यसै गरी, नाइजेरिया सन् १९९९ मा, स्पेन सन् १९७८ मा, बेल्जियम सन् १९९३ मा, क्यानडा सन् १८६७ मा, युगोस्लाभिया सन् १९४५ मा, चेकोस्लोभाकिया सन् १९६७ मा र सर्बिया सन् २००७ मा सङ्घीय देश बनेका छन् । सुडान १९९१ देखि १९९४ सम्म २६ वटा प्रान्तमा सङ्घीय राज्यहरूमा विभाजन गरिएकोमा हाल यो अलग-अलग देश भएको छ । इथियोपिया सन् १९९५ देखि ९ वटा जातीय राज्य र २ वटा क्षेत्रीय प्रशासनहरू समेत रहेका छन् (घिमिरे २०६५ पृ. ४६) ।

यस्ता कतिपय देशमा सङ्घीयता सफल भएका र कतिपय मुलुकमा असफल भएका दृष्टान्त पाइन्छन् । त्यसैले सङ्घीयताले नै सम्पूर्ण विवादको समाधान गर्दछ भन्ने दृष्टिकोण गलत छ । यसको अर्थ सङ्घीयतामा जानै हुँदैन भन्ने होइन । यो राजनीतिक दल वा नेतृत्वमा निर्भर गर्दछ (घिमिरे २०६४, पृ. १७६) ।

सङ्घीयताका संरचना असफल हुनुमा हरेक देशका आ-आफ्नै कारण छन् । युनाइटेड प्रोभिन्स अफ सेन्ट्रल अमेरिका अहिलेको कोस्टारिका, ग्वाटेमाला, होन्डुरस, निकारागुवा र एल साल्भाडोर गरी पाँच राज्य मिलेर बनेको थियो, जसलाई सेन्ट्रल अमेरिकी फेडरेसन भनिन्थ्यो । सन् १८२१ मा स्पेनको अधीनबाट त्यहाँ मुक्ति पाएपछि सन् १८२५ मा खुकुलो सङ्घीय राज्य निर्माण गरिएको थियो । तर सङ्घीय व्यवस्थापनमा असफल भएपछि सदाका लागि सङ्घीय राज्यमा आबद्ध देश पृथक्-पृथक् राष्ट्रमा विभाजित भए ।

त्यसै गरी, कन्फिडरेट्स स्टेट्स अफ अमेरिका अर्थात् अमेरिकी राज्यहरूको महासङ्घ सन् १८६१ मा राष्ट्रपति अब्राहम लिङ्कनले गरेको दास प्रथाको अन्त्यको घोषणाविरुद्ध अर्कै सङ्घीय राज्यको स्थापना गरी सन् १८६५ मा चार वर्षभित्रै विघटन गर्नु परेको इतिहास साक्षी छ । त्यस्तै, फ्रेन्च वेस्ट अफ्रिका सन् १९०४ मा सङ्घीयतामा गएर सन् १९५९ मा विघटन भई अलग-अलग भएका हुन् । त्यस्तै, फेडेरल मलाया स्टेट्स सन् १८९६ मा शुरू भएर सन् १९४६ मा विघटित भयो ।

त्यस्तै, सन् १९४६ मा मलायन युनियन सन् १९४८ मा फेडरेसन अफ मलाया बन्यो । यो सन् १९६३ मा विघटन भयो र १९६५ मा सिङ्गापुर समेत पृथक् भयो । फेडरेसन अफ रोडेसिया एण्ड न्यासाल्याण्ड १९५३ मा बनेर १९६३ मा पृथक् भयो । वेस्ट इन्डिज फेडरेसन सन् १९५८ मा स्थापना भई सन् १९६२ मा अलग भयो । माली फेडरेसन सन् १९५९ मा बन्यो र सन् १९६० मा पृथक् भयो । फेडरेसन अफ अरब रिपब्लिकका सिरिया, इजिप्ट, लिबिया सन् १९६९ मा पृथक् भए । फेडरेसन अफ साउथ अरेबीया सन् १९६३ मा स्थापना भई सन् १९६७ मा यमन, दक्षिण यमन १९९० मा पृथक् भए । इम्पेरियल फेडरेसनका अष्ट्रेलिया, न्युजिल्याण्ड, दक्षिण अफ्रिका, भारत, फिजी र वेष्ट इण्डिज सन् १८९६ मा अलग भएका हुन् । फेडरेसन रिपब्लिक अफ क्यामरून सन् १९६१ मा सङ्घीयतामा गएर १९७२ मा एकात्मकतामा फर्कियो (घिमिरे २०६६ पृ. १७३-१७६) ।

त्यसै गरी, पोलिस लिथुवानियन कमनवेल्थ सन् १५६९ मा बन्यो र सन् १७९५ विघटन भयो । रोडेसिया र न्यासाल्याण्डलाई दक्षिण अफ्रिकन फेडेरेसन पनि भनिन्थ्यो । सन् १९६२ मा यसको विघटन गर्न उत्तरी रोडेसियामा ठूलठूला प्रदर्शन भए । फलतः सन् १९६३ मा उत्तरी रोडेसिया, जाम्बिया, न्यासाल्याण्ड र मालाबीको रूपमा स्वतन्त्र भए । पूर्वसोभियत सङ्घ सन् १९२२ मा सङ्घीयतामा गएर सन् १९९१ मा समाजवादी राज्यव्यवस्थाको विघटनसँगै १५ अलग-अलग स्वतन्त्र राज्यको रूपमा खडा भएका छन् । अफ रूसबाट पृथकीकरणका लागि चेचेन्या सङ्घर्षरत छ । युगोस्लाभिया कयौँ स्वतन्त्र राज्यमा विभाजित भई पछिल्लो पटक सर्बिया मोन्टेनेग्रो स्वतन्त्र भयो । चेकोस्लोभाकिया पनि सन् १९६९ मा चेक र स्लोभाकका रूपमा विभाजित भयो । सन् १९८९ मा क्रान्तिबाट कम्युनिस्ट व्यवस्थाको अन्त्य गरी अलग-अलग राज्य बनाउने मागले गर्दा सन् १९९३ मा यो देश विभाजित भई चेक गणतन्त्र र स्लोभाक गणतन्त्र बने (घिमिरे २०६४) ।

यी सङ्घीयताको बाटो हुँदै देशै टुक्रिएका उदाहरण हुन् । तर यसको अर्थ सङ्घीयतामा गएपछि देश टुक्रिहाल्छ भन्ने कदापि होइन । यो त राज्यको नेतृत्व वर्गले सङ्घीयता, प्रशासन र राज्यलाई कसरी व्यवस्थापन गर्छ र देशभित्रको विविधतालाई कसरी सम्बोधन गर्छ भन्ने कुरामा निर्भर हुने सवाल हो । नेपाल संवैधानिक रूपमा सङ्घीय मुलुक निर्माणको तर्खरमा छ । विश्वका नेपाललगायत १९२ मुलुकमध्ये करिब २८ देशले सङ्घीयता अँगाल्ने प्रयास गर्दैछन् (एण्डरसन २०६४) । ती सबै देशमा सङ्घीयताका सबै मूल्य-मान्यता समान छैनन् । सर्वत्र एउटै खालको सङ्घीयताको अभ्यास सम्भव छैन ।

अलग-अलग राज्य वा गणराज्य साझा हित र स्वार्थका लागि एउटा सम्झौताको आधारमा पूर्वसोभियत सङ्घ, संयुक्त राज्य अमेरिका र स्विट्जरल्याण्ड सङ्घीय राष्ट्र बनेका हुन्, जसलाई 'मिलेर बनेको सङ्घीयता' वा 'एकत्रित भएर बनेको सङ्घीयता' पनि भनिन्छ ।

पहिलेका केन्द्रीकृत र एकात्मक राज्यमा भेदभाव र उत्पीडनका कारण जाति, भाषा, क्षेत्र र धर्मका नाममा हुने सङ्घर्ष वा विभाजनलाई सम्बोधन गर्न सङ्घीयतामा गएका देश पनि छन् । यसरी सङ्घीयतामा गएका क्यानडा, स्पेन र बेल्जियमजस्ता राष्ट्रलाई 'समेटिराख्ने सङ्घीयता' वा 'छुट्याएर बनेको सङ्घीयता' भन्ने गरिन्छ ।

जाति, भाषा र समुदायको अलग हुने मागलाई सम्बोधन गर्ने क्रममा स्वायत्तता र स्वशासनलाई संरचनात्मक आकार दिइएको हुन्छ । स्वतन्त्र देशको रूपमा युक्रेनबाट भर्खरै जनमत-सङ्ग्रहको क्रममा अलग भएका उदाहरण पनि छन् । यसरी एकात्मक र केन्द्रीकृत शासनका धेरै कमजोरीलाई सम्बोधन गर्ने उद्देश्यले सङ्घीय राज्य बनाइएका राज्य स्विट्जरल्याण्डदेखि रूससम्म छन् । त्यसै गरी, अर्जेन्टिना, अष्ट्रेलिया, अष्ट्रिया, पपुवा न्युगिनी, बेल्जियम, बोस्निया-हर्जगोभिना, ब्राजिल, क्यानडा, कोमोरस, इथियोपिया, जर्मनी, भारत, बेलाउ, मलेसिया, संयुक्त अरब इमिरेट्स, संयुक्त राज्य अमेरिका, भेनेजुयला, मेक्सिको, माइक्रोनेसिया, नाइजेरिया, पाकिस्तान, दक्षिण अफ्रिका, स्पेन, सेन्ट किट्स र नेभिस, सुडान र इराक रहेका छन् ।

सङ्घीयता जुनसुकै परिस्थिति र प्रक्रियाबाट अँगालिएको भए पनि विश्वमा लागू भएका सङ्घीयताका अकेन्द्रीकरण, सत्ताको बाँडफाँट, सन्तुलन र नियन्त्रण, सामाजिक-सांस्कृतिक समावेशिता, निरन्तर सौदाबाजीजस्ता विशेषता रहन्छन् । सङ्घीयताको सञ्चालन जति सहज छ, व्यावहारिक अभ्यासमा भने त्यति नै कठिन छ । सङ्घीय शासन प्रणाली असफल भएपछि पुनः एकात्मक शासन प्रणालीमा फर्केका देशमा चेकोस्लाभकिया, युगोस्लाभिया, क्यामरून र युगाण्डा रहेका छन् । चेकोस्लोभाकिया, युगोस्लोभिया र सुडान त देशै टुक्रिएर अलग-अलग रूपमा विभाजित हुँदा पनि समस्या ज्युँकात्युँ छ । नाइजेरियामा प्रदेशको सङ्ख्या शुरुमा ३ बाट ३६ जातीय प्रदेशसम्म पुगेको छ र अझ प्रदेशको माग बढेकोबद्दयै छ । अमेरिका विभिन्न स्वतन्त्र राज्यको आपसी सम्भौता र सहमतिमा बनेको हो । ब्रिटिस साम्राज्य फिर्ता भएपछि भारत सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक र भौगोलिक आधारमा सङ्घीयतामा गएको हो ।

सङ्घीयताको सुभ्रुभूपूर्ण अभ्यासको अभावमा मुलुक टुक्रिने, प्रदेशको सङ्ख्या निरन्तर थपिने, सङ्घीयताबाट एकात्मकतामा र एकात्मकताबाट सङ्घीयतामा आउने-जाने क्रम रहिरहन्छ । एकात्मक र केन्द्रीकृत राज्यको बदलामा सङ्घीय राज्यको मूल आधार संरचना र संस्कृति नै हो । सङ्घीय राज्य समावेशी; बहुकेन्द्रित; विभिन्न एकाइबीच सत्ता-शक्ति र अधिकारको बाँडफाँड; सन्तुलन र नियन्त्रणको संयन्त्र र सांस्कृतिक विविधतालाई सम्बोधन गर्ने भएकोले सङ्घीयता सफल मानिन्छ ।

पहिलो संविधानसभाको विषयगत समितिद्वारा प्रस्तावित सङ्घीयताका आधार र संरचना

संविधानसभामा राज्यको पुनर्संरचना र राज्यशक्तिको बाँडफाँड समितिको कार्यादेश^१मा राज्यको पुनर्संरचनालाई प्रस्ताइएको छ । त्यस समितिको प्रतिवेदनमा नेपालको एकात्मक राज्यको स्वरूपलाई पुनर्संरचना गरी १४ स्वायत्त प्रदेश र विशेष संरचना (स्वायत्त क्षेत्र, संरक्षित क्षेत्र र विशेष क्षेत्र) र स्थानीय तहमा विभाजन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

राज्यको पुनर्संरचना र राज्यशक्तिको बाँडफाँड समितिको प्रतिवेदनमा सङ्घीयताका वा प्रदेश निर्माणका आधारहरूमा पहिचानलाई प्राथमिक आधार र सामर्थ्यलाई द्वितीय आधारका रूपमा लिइएको छ । पहिचानको आधारअन्तर्गत जातीय

---

१ राज्यको सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक स्वरूपको संरचना तय गर्ने, सङ्घीय एकाइहरूको क्षेत्र निर्धारणका सिद्धान्त तय गर्ने र आधारहरू निरूपण गर्ने, प्रत्येक सङ्घीय एकाइको क्षेत्र निर्धारण र नामाकरण गर्ने गरी विभिन्न तहका सङ्घीय एकाइका सरकारबीच विधायिकी, कार्यकारिणी र न्यायिक अधिकारको बाँडफाँट गर्ने, विभिन्न तहका सङ्घीय एकाइको अधिकार क्षेत्र सम्बन्धी विषय सूची र साभा विषयसूचीको निर्धारण गर्ने, सङ्घीय एकाइबीच व्यवस्थापकीय, कार्यकारिणी र न्यायिक अधिकारको अन्तर्सम्बन्ध निर्धारण गर्ने, सङ्घीय एकाइहरूबीच उत्पन्न हुन सक्ने विवादको समाधानसम्बन्धी संयन्त्र निकर्षण गर्ने र समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित अन्य आवश्यक कुरा गर्ने विषयहरू अधिल्लो संविधानसभाका मार्गनिर्देशक आधारहरू हुन् ।

समुदाय, भाषिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक तथा क्षेत्रगत निरन्तरता एवं ऐतिहासिक निरन्तरतालाई लिइएको छ । र, सामर्थ्यको आधारान्तर्गत आर्थिक अन्तर्सम्बन्ध र सामर्थ्य, पूर्वाधार विकासको अवस्था र सम्भावना, प्राकृतिक साधन र स्रोतको उपलब्धता तथा प्रशासनिक सुगमतालाई लिइएको छ । पहिचानान्तर्गत रहेर एकल जातीय पहिचानका आधारमा नौ प्रदेश (लिम्बुवान, किरात, ताम्सालिङ, नेवाः, तमुवान, मगरात, थारुवान, शेर्पा र जडान); क्षेत्रीय पहिचानका आधारमा दुई प्रदेश (मधेश र कर्णाली) तथा सामर्थ्यका आधारमा तीन प्रदेश (सुनकोशी, नारायणी, र खप्तड) प्रस्ताव गरिएको छ । एकल जातीय पहिचानको आधारमा प्रस्तावित प्रदेशमा सम्बन्धित जातिहरूको बाहुल्यता रहने गरी सीमाङ्कन गरिएको छ । यसरी सीमाङ्कन गरिँदा निश्चित जाति, समुदाय र क्षेत्रको बाहुल्यतालाई ध्यानमा राखिए पनि ती प्रदेशमा पनि कुनै एक जातिको एकल बहुमत छैन । यो दृश्य अल्पसङ्ख्यकहरूको देशका लागि कदापि अनौठो होइन । राज्यमा सीमान्तकृत र बहिष्कृत समुदायका पहुँच, प्रतिनिधित्व र पहिचान गर्ने खालको समावेशितालाई सुनिश्चित गर्न भनेर समितिले गरेको सीमाङ्कनअनुसार दलित र मुस्लिम समुदायको प्रादेशिक सम्भावना देखिँदैन ।

त्यसै गरी, राज्यको पुनर्संरचना र राज्यशक्तिको बाँडफाँड समितिको प्रतिवेदनमा विशेष संरचनाान्तर्गत स्वायत्त क्षेत्र, संरक्षित क्षेत्र र विशेष क्षेत्र भनी प्रदेशभित्र स्थानीय निकायभन्दा फरक प्रकारको संरचनाको व्यवस्था गरिएको छ । प्रदेशभित्र कुनै एक जातीय वा भाषिक समुदायको बाहुल्यता वा सघन उपस्थिति रहेको क्षेत्रलाई स्वायत्त क्षेत्र, अति अल्पसङ्ख्यक रूपमा रहेका जाति-समुदाय, संस्कृति, लोपोन्मुख र सीमान्तकृत जातिहरूको संरक्षण र संवर्धन गर्न संरक्षित क्षेत्र पनि प्रस्तावित गरिएको छ । र, यी दुवै क्षेत्रले समेट्न नसकेका आर्थिक र सामाजिक अवस्थाबाट पछाडि पारिएका क्षेत्रको विकास गर्न कुनै खास भौगोलिक क्षेत्रलाई विशेष क्षेत्र कायम गर्न आदिवासी जनजाति समुदायभित्रका २२ वटा जातिका नाममा स्वायत्त क्षेत्रको प्रस्ताव गरिएको छ । प्रतिवेदनमा स्वायत्त क्षेत्र अल्पसङ्ख्यक आदिवासी जनजाति तथा अल्पसङ्ख्यक जातिका लागि हो । तर संरक्षित क्षेत्र र विशेष क्षेत्र कसका लागि हो, स्पष्ट पारिएको छैन ।

त्यसो त प्रतिवेदनमा दलितका लागि कुनै विशेष क्षेत्र तोकेर दलितका परम्परागत सीप र व्यवसायमा आधुनिकीकरण गर्न सकिने उल्लेख छ । तर त्यसले त्यो

विशेष क्षेत्रभन्दा बाहिर रहेका दलितका लागि थप विभेद र अन्यायको आधार त बन्दैन, यस पक्षमा ध्यान दिन जरूरी हुन्छ ।

समितिको प्रतिवेदनमा स्थानीय निकायअन्तर्गत गाउँपालिका र नगरपालिका रहने, स्थानीय निकायको गठनका लागि प्रादेशिक सरकारले एक उच्चस्तरीय आयोग गठन गर्ने र प्रशासनिक अनुकूलता, जनसङ्ख्याको घनत्व, यातायातको सुविधा, प्राकृतिक स्रोत र साधनको अवस्थिति तथा सम्बन्धित क्षेत्रका बासिन्दाका सांस्कृतिक तथा सामुदायिक पक्षलाई ध्यान दिनु पर्ने व्यवस्था समेत गरिएको छ । तर, त्यसरी प्रादेशिक सरकारले ती व्यवस्थाका आधारमा स्थानीय निकायको गठन गर्दा प्रदेश तथा स्वायत्त क्षेत्र प्राप्त गर्न नसकेका अति अल्पसङ्ख्यक आदिवासी जनजाति, दलित र अन्य समुदायका लागि स्थानीय निकायबारे स्पष्ट बाटो देखाइएको छैन ।

समितिद्वारा प्रस्तावित सङ्घीय संरचना विशेषतः आदिवासी जनजाति, मधेशी समुदाय र पहाडका बाहुन-क्षेत्रीमुखी रहेको छ । दलित र मुस्लिम समुदायलाई समेत ख्याल गरेर कुनै संरचना प्रस्ताव गरिएको छैन । यद्यपि, यो समितिको प्रतिवेदनमा दलित समुदायका लागि सङ्घीय, प्रादेशिक र स्थानीय राज्य संरचनामा समानुपातिक प्रतिनिधित्व तथा सङ्घीय तथा प्रादेशिक राज्यको राजनीतिक संरचनामा समानुपातिकउपर थप अधिकारको प्रस्ताव गरिएको छ । यो सकारात्मक पक्ष हो । तर दलितका लागि सबभन्दा बढी फाइदा हुने स्थानीय सरकारबारे भने प्रतिवेदन मौन छ ।

राज्य पुनर्संरचना उच्चस्तरीय सुभावा आयोगद्वारा प्रस्तावित सङ्घीयताका आधार र संरचना

राज्य पुनर्संरचना उच्चस्तरीय सुभावा आयोगका बहुमत सदस्यहरूले दश भौगोलिक प्रदेश र एक गैरभौगोलिक दलित प्रदेशको खाकासहित ११ प्रदेशको प्रतिवेदन दिएका थिए । संविधानसभाको राज्य पुनर्संरचना तथा बॉडफॉड समितिले जस्तै राज्य संरचना, सङ्घीय, प्रदेश, विशेष संरचना र स्थानीय तह हुने व्यवस्था गरेको यो प्रतिवेदनले गाउँपालिका र नगरपालिकालाई भने प्रदेशअन्तर्गत स्थापना हुने स्थानीय निकायको रूपमा परिभाषित गरेको छ ।

प्रदेश निर्माणका आधारहरूमा पहिचान र सामर्थ्यलाई लिएको छ । प्राथमिक आधारको रूपमा लिइएको पहिचानअन्तर्गत जातीय/समुदाय; भाषिक/सांस्कृतिक; भौगोलिक, क्षेत्रगत निरन्तरता रहेका छन् । त्यस्तै, सामर्थ्यको आधारअन्तर्गत आर्थिक अन्तर्सम्बन्ध र सामर्थ्य; पूर्वाधार विकासको अवस्था र सम्भावना; प्राकृतिक साधन र स्रोतको उपलब्धता र प्रशासनिक सुगमतालाई आधार मानी नेपालको एकात्मक राज्यको स्वस्मलाई पुनर्संरचना गरी दश भौगोलिक प्रदेश र एक गैरभौगोलिक प्रदेशको संरचना प्रस्ताव गरिएको छ ।

एकल जातीय पहिचानको आधारमा सात प्रदेश (लिम्बुवान, किरात, ताम्सालिङ, नेवाः, तुमुवान, मगरात, थारूवान), क्षेत्रीय तथा भाषिक पहिचानका आधारमा प्रदेश (मधेश-मिथिला-भोजपुरा) तथा सामर्थ्य वा गैरपहिचानका आधारमा प्रदेश (कर्णाली-खप्तड-नारायणी) नाम प्रस्ताव गरिएको देखिन्छ ।

राज्यको पुनर्संरचना र राज्यशक्तिको बाँडफाँड समितिले भन्दा एक कदम अगाडि बढेर यस आयोगले 'गैरभौगोलिक दलित प्रदेश'को प्रस्ताव पेस गरेको छ । यस समितिले तय गरेका सङ्घीय र एकाइ निर्माणका मुख्य आधारभित्र नपरेका १३ प्रतिशतभन्दा बेसी जनसङ्ख्या भएका दलितका लागि गैरभौगोलिक दलित प्रदेशको सुभाव पेस गरिएको हो । आयोगले संविधानसभाको राज्य पुनर्संरचना समितिद्वारा प्रस्तावित २२ वटा स्वायत्त क्षेत्रलाई यथावत् रूपमा स्वीकारेको छ । र, शेर्पा, जडान र सुनकोशीलाई बाँडचुँड गरी अन्य प्रदेशमा मिसाउनुका साथै कर्णाली र खप्तडलाई गाभेर प्रदेशको सङ्ख्या घटाएको छ । त्यस्तै, समितिले ती राज्यका विभिन्न अङ्गमा दलितको समानुपातिक प्रतिनिधित्वको मात्रालाई बढाउनुका साथै शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारमा आरक्षणको परिमाणलाई ठोस बनाएको छ ।

वास्तवमा आयोगले गरेको नयाँ 'गैरभौगोलिक दलित प्रदेश'को प्रस्तावमाथि फिर्ना विवाद भए पनि 'गैरभौगोलिक' संरचनाको अवधारणालाई आयोगले सुभावका रूपमा अगाडि बढाएको छ । दलित समुदायको सन्दर्भमा आयोगले प्रस्ताव गरेको नयाँ प्रस्तावनामा "गैरभौगोलिक दलित प्रदेश सम्बन्धमा कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम हुनेछ" भन्ने वाक्य मात्रै रहेको छ । यस वाक्यका कारण अन्य प्रदेश, स्थानीय निकाय र स्वायत्त क्षेत्रको गठन, संरचना, निर्वाचन प्रणाली, कार्यप्रणाली र अधिकार स्वतः गैरभौगोलिक दलित प्रदेशको निम्ति पनि आकर्षित हुन्छन् भन्न सकिने अवस्था छैन । सङ्घीय, प्रदेश, विशेष संरचना र स्थानीय निकाय संविधानबमोजिम गठन हुने र अधिकारको सूची संविधानको अनुसूचीमा रहने, तर गैरभौगोलिक प्रदेशको गठन र अधिकार भने कानूनबमोजिम मात्रै हुने कुरा आफैमा विरोधाभासपूर्ण छ ।

'गैरभौगोलिक दलित प्रदेश' मूलतः दलितको आफ्नै अलग ठूलो भूगोल नभएको हुनाले सङ्घीय तहमा देशभरिबाट दलित प्रतिनिधिहरू चुनिएर एकै ठाउँमा आउने 'दलित संसद्'को अवधारणाबाट निर्देशित रही 'हुँदै नहुनुभन्दा केही हुनु राम्रो' भन्ने मान्यताका आधारमा पेस गरिएको जस्तो छ । जेहोस्, यो प्रस्ताव सङ्घीयतासँग दलित मुद्दा जोड्ने, दलितका लागि सत्ता प्राप्त गर्ने अर्थमा सकारात्मक रूपमा लिनु पर्दछ । यो प्रस्ताव मूलतः केही दलित र गैरदलित बौद्धिक व्यक्तित्वहरूका सङ्घीय खाकासँग मिलेको छ । तर यो प्रस्ताव मूलधारका वैचारिक तथा समुदायमा आधारित आन्दोलनका मागसँग भने तादाम्यता छैन । यसले दलित आन्दोलनभित्र गम्भीर महत्त्व पाउन र आकार ग्रहण गर्न सकेको छैन ।

सङ्घीयतामा दलित समुदायका मुद्दा

५.१ अलग भौगोलिक दलित प्रदेशसम्बन्धी मुद्दा

दलित समुदायका लागि भौगोलिक दलित प्रदेशका सम्बन्धमा ठूलै विवाद छ । कोही अलग भौगोलिक प्रदेशको उपादेयता नरहेको भन्दै दलितले भौगोलिक प्रदेशको माग गर्नु सैद्धान्तिक र व्यवहारिक रूपमा तुक नरहेको देख्छन् । कोहीले अलग भौगोलिक प्रदेशहरू: सहलेस प्रदेश; सर्वजित प्रदेश; सेतु विक प्रदेश र भूल प्रदेशको नाम प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसै गरी, दुई वटा सहलेस स्वायत्त प्रान्त र खप्तड-द्रविड स्वायत्त प्रान्तको प्रस्ताव गर्ने पनि छन् ।^२ जातिगत पहिचानका आधारमा सङ्घीय एकाइको नाम दिने मागको समेत विरोध भइरहेको स्थितिमा कुनै व्यक्ति-विशेष वा पृथक् समुदायको नाममा प्रदेशको पहिचान कायम गर्ने प्रस्ताव राख्नु उपयुक्त हुन सक्दैन । दलितहरूलाई भौगोलिक राज्य संरचनाले मात्रै अन्तर्घुलन हुन सजिलो हुने तर्क वस्तुपरक छैन ।

नेपालमा भूगोलसहितको दलित प्रदेशको सम्भावना पनि छैन । भौगोलिक प्रदेश भएमा दलितहरूको प्रदेश भनी अझ बढी विभेदको सामाजिकरण हुने, त्यो

---

२ मोतिलाल नेपाली, कमला हेमचुरी, तेज सुनार, हिरा विश्वकर्मा, गजाधर सुनार, चक्रमान विश्वकर्मा र गङ्गा महरालगायत दलित समुदायका बुद्धिजीवी तथा अधिकारकर्मीहरू भौगोलिक प्रदेशको मत राख्छन् र यसको पछाडि सबै वर्ग, समुदाय, जातजातिको मुक्ति सम्भव छ भन्ने तर्क गर्छन् (किसान २०६९: ३९) ।

प्रदेशभन्दा बाहिर रहेका दलितहरूलाई अधिकार माग्न खोजे दलित प्रदेश देखाइदिने, विशेष थप अधिकारबाट वञ्चित गर्ने राजनीतिक असर हुन्छ । माथि उल्लेखित धेरै पहिलेदेखि दलित बाहुल्य सुदुरपश्चिम बम्बाङको थलारामा भूल र तराई मधेश क्षेत्रमा सहलेस राज्य रहेको बनाइका आधारमा भौगोलिक राज्यको माग गरिएको देखिए पनि यो पुष्टि हुन गाह्रो छ ।

सङ्घीयतामा नेपालभरि छरिएर रहेका दलित समुदायका समस्या तथा मागको सम्बोधन गर्न मधेशी र आदिवासी जनजाति समुदायले जस्तै पहिचानका आधारमा प्रदेशको माग गर्दा हजारौं वर्षदेखि छुवाछूत र भेदभावमा परेका समुदायले कम्तीमा राज्य भए पनि पाउने, राज्यभित्रका दलितका समग्र समस्या समाधान गर्ने, दलित प्रदेशको रूपमा मात्रै नभएर उदाहरणीय प्रदेशको रूपमा काम गर्न नसकिने होइन । तर समग्रमा दलित पहिचान 'संरक्षणिय' नभएर मेटिने, 'समाप्त हुने' भएकोले, छुवाछूतको अन्त्यका लागि अर्न्तघुलन आवश्यक भएकाले दलित नाम र पहिचानका आधारमा अलग प्रदेश बनाउने कुरा सैद्धान्तिक रूपमा गलत र अव्यावहारिक हुन्छ (किसान २०६९) ।^३ अर्को कोणबाट हेर्दा सुनकोशी, नारायणी, कर्णाली र खप्तडजस्तै सामर्थ्य वा गैरपहिचानका आधारमा दलित बाहुल्य क्षेत्रलाई समेटेर अलग प्रदेश निर्माणका लागि माग दावी गर्ने नहुने पनि होइन ।

दलितका लागि समुदाय तथा जातिगत पहिचान होइन, विशेष अधिकारको प्राप्ति नै प्रमुख माग हुन् । ती माग हुन्:

- क) विभेद र छुवाछूतको अन्त्य,
- ख) राज्यका हरेक तह र निकायमा दलितको अनिवार्य पहुँच, समानुपातिक प्रतिनिधित्व र अवसर,
- ग) परम्परागत सीप तथा व्यवसायमा आधुनिकीकरण तथा त्यसमाथि अग्राधिकार तथा रोयल्टी र
- घ) युगौंदेखि भए गरेका विभेद तथा छुवाछूतका क्षतिपूर्तिस्वरूप थप अधिकार

३ २०७१ असार ७ गते समता फाउण्डेशन र समावेशी फाउण्डेशनद्वारा आयोजित कार्यक्रममा आहुतिद्वारा प्रस्तुत कार्यपत्रमा नेकपा-माओवादी नेता तिलक परियारले गरेको टिप्पणी ।

५.२ दलितका लागि गैरभौगोलिक प्रदेशसम्बन्धी बहस

नेपालका केही मात्रामा दलित तथा बेसी मात्रामा गैरदलित बुद्धिजीवीहरूले गैरभौगोलिक सङ्घीयताको वकालत गर्दै आएका छन् । गणेश बि.के. 'देउल्याल', रणेन्द्र बरालीजस्ता दलित बुद्धिजीवी र नेता तथा परशुराम तामाङ, डा. महेन्द्र लावती, डा. कृष्ण हाछेथु, श्याम श्रेष्ठजस्ता गैरदलित समेत यसको पक्षमा रहेका छन् । दलितका लागि गैरभौगोलिक प्रदेशको वकालत गरिनुमा उनीहरूका तीन वटा पक्ष उल्लेखनीय छन् : क) गैरदलितहरूले दलित समुदायलाई सङ्घीयताबाट पछि हट्न नदिई सङ्घीयताको आधार बलियो बनाउन गैरभौगोलिक प्रदेशको वकालत गरिएको हुन सक्छ, ख) दलितले अरूसँगै दलितको पनि मुक्ति सङ्घीयताबाटै हुन्छ भन्ने अनुमानका आधारमा गैरभौगोलिक प्रदेशको वकालत गरिएको हुन सक्छ । ग) विषयबस्तुको गहिराइ नबुझी लहड्मा गैरभौगोलिक प्रदेशको समर्थन गरिएको पनि हुन सक्छ (किसान २०६९) ।

सङ्घीयतामा गैरभौगोलिक प्रणालीको अवधारणाको विकास आदिवासी तथा कविलाहरू, भाषिक तथा सांस्कृतिक अल्पसङ्ख्यकहरू र व्यापकरूपमा छरिएर रहेका सांस्कृतिक समुदायका समस्यालाई सम्बोधन गर्ने उद्देश्यले गरिएको हो । कार्ल रेन्नरले बीसौं शताब्दीको प्रारम्भमा अष्ट्रियाका आदिवासी जनजातीय तथा राष्ट्रिय विविधतालाई सम्बोधन गर्न गैरभौगोलिक सङ्घीयताको अवधारण प्रवर्धन गरेका थिए । त्यसको लक्ष्य त्यहाँका विविध आदिवासीलाई अलग स्वायत्त राष्ट्रिय परिषद्मा प्रतिनिधित्व गराई सांस्कृतिक तथा शिक्षासम्बन्धी नीति निर्माण गर्नु थियो (नील्सेन सन् २००४, उद्धृत किसान २०६९) । हाल बेल्जियमले तीन वटा गैरभौगोलिक समुदाय वा सांस्कृतिक समुदाय र अलग सांस्कृतिक प्रान्तमार्फत यो अवधारणा लागू गर्दै आएको छ । त्यस्तै, फिनल्याण्ड, स्वीडेन र नर्वेमा पनि अल्पसङ्ख्यक सामी समुदायहरूको अलग र अन्तर्देशीय गैरभौगोलिक संसद् छ । यीबाहेक पूर्वी युरोप, क्यानडा, अष्ट्रेलिया, न्युजिल्याण्ड, अमेरिकामा पनि गैरभौगोलिक विशेषताका संरचना छन् । 'सांस्कृतिक प्रान्त' भनिने ती संरचनालाई भाषा, धर्म, शिक्षा, संस्कृति, पुस्तकालय, सङ्ग्रहालय, कला, खेलकुद, युवा मामिला र पर्यटनसम्बन्धी अधिकार दिइएको पाइन्छ (किसान २०६९) ।

ती देशमा सबै आदिवासी भाषिक तथा सांस्कृतिक समूहका लागि गैरभौगोलिक वा त्यस प्रकारका संरचना बनाइएका पाइन्छ । तर, नेपालको दलित समुदाय एक

अलग भाषिक तथा सांस्कृतिक समुदाय मात्रै होइन । यो समुदायको मूल लक्ष्य भाषा, धर्म, संस्कृति र लिपिको उत्थान र संरक्षण गर्ने पनि होइन । गैरभौगोलिक स्वायत्ततामा सांस्कृतिक, भाषिक तथा अल्पसङ्ख्यक समूह तथा समुदायलाई शक्तिको बाँडफाँड^४ गरी अधिकार प्रदान गर्ने गरिएको पाइन्छ (म्यक ग्रे र मुरे सन् २०१०: ७६) । यसर्थ गैरभौगोलिक संरचना दलित समुदायका लागि उत्तम विकल्प हुन सक्दैन । दलित समस्या माथिभन्दा बढी तल जगमा छरिएर रहेका छन् । माथिबाट तलतिर निर्माण गरिने ऊपरि संरचनाले वास्तविक संरचनाको निर्धारण गर्दैन, बरु आधारभूत तल्लो संरचनाले ऊपरि संरचनाको निर्धारण गर्दछ । यसरी निर्धारण गरिने भएकाले समाजमा गाडिएर रहेको बहुसङ्ख्यक दलित समुदायका आधारभूत समस्याको हल हुँदैन । वास्तवमा गैरभौगोलिक प्रदेश दलित समुदायको सन्दर्भमा प्रतिपादन गरिएको होइन । सिद्धान्ततः अर्कै उद्देश्य पूर्तिको लागि प्रतिपादन गरिएको अवधारणालाई नेपाली दलितको सन्दर्भमा जस्ताको तस्तै लागू गर्न खोज्नु व्यावहारिक हुने सक्तैन (किसान २०६९) ।

दलितलाई प्रदेशभन्दा पनि कति हदसम्म अधिकार, सत्ता-शक्ति र आर्थिक स्रोतले सम्पन्न गर्ने भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हो । गैरभौगोलिक संरचनाबाट दलित समुदायले पाउने अधिकारमा राष्ट्रिय सभामा प्रतिनिधित्व, प्रदेशहरूसँग लेवी उठाएर खेलकुद आयोजना, दलित साहित्य तथा सांस्कृतिक प्रतिष्ठान सञ्चालन, तालिम र गोष्ठीको आयोजना गर्ने मात्रै हो । यीबाहेक दलित समुदायको समग्र विकासका लागि आवश्यक राजनीतिक, न्यायिक, रक्षा, आर्थिक र विकाससम्बन्धी अधिकार रहँदैन । दलित समुदायसँग जोडिएका मुद्दा सत्ता-शक्तिको प्रयोग गर्न सक्ने निर्वाचित संवैधानिक संस्था हुने स्थितिमा गैरभौगोलिक प्रदेश विरोध नै गर्नु पर्ने होइन । दलित समुदायको भौगोलिक प्रदेश बन्ने सम्भावना नदेख्ने वा बनाउनु हुँदैन भन्ने मान्यता राख्नेहरूले खास गरी भारतको सङ्घीयतालाई दलितको भेदभाव र छुवाछूतको समस्या हल नगरेको तर्क अघि सारेका छन् ।

नेपालमा भौगोलिक सङ्घीयताको विकल्पका रूपमा गैरभौगोलिक प्रणाली खोजेको देखिन्छ । पछिल्लो समयमा राज्य पुनर्संरचना सुभावा उच्चस्तरीय आयोगले पनि

४ पुस्तकमा रेन्नरको सिद्धान्तले कसरी गैरभौगोलिक स्वायत्तताले अधिकारको विभाजन तथा शक्तिको बाँडफाँड गर्ने गरिएको बारे लेखेका छन् ।

दलित समुदायका लागि एक गैरभौगोलिक प्रदेशको प्रस्ताव गरेको छ ।^५ आयोगले समितिभन्दा एक कदम अगाडि बढेर बहुमतको आधारमा गैरभौगोलिक प्रदेशको प्रस्ताव गरेको माथि पनि उल्लेख भइसकेको छ । तर समितिमा भन्दा बढी बहस, क्षमता वा पर्याप्त समय कतै गैरभौगोलिक प्रदेशबारे तत्कालीन संविधानसभामा छलफल हुँदा ४ सय २८ सभासदमध्ये ४ सय २७ जनाले विपक्षमा मत राख्नुले आयोगको प्रस्ताव कतिसम्म अवैज्ञानिक, अव्यावहारिक तथा हचुवा रहेछ भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ । राष्ट्रिय तहमा दलितको छुट्टै भूगोल नभएकाले राष्ट्रिय राजनीतिको मूलधारमा दलितको पहुँच सम्भव बनाउन गैरभौगोलिक सङ्घीय प्रतिनिधित्व प्रणाली आवश्यक छैन । राष्ट्रिय सभामा दलित प्रतिनिधित्वका लागि गैरभौगोलिक सङ्घीय संरचनाको आवश्यकता पर्दैन ।

दलितहरूको आफ्नो पुर्ख्यौली वा ऐतिहासिक भूमि नभएकाले र उनीहरू देशभरि छरिएर रहेकाले अलग भौगोलिक प्रदेश बनाउन नमिल्ने स्थितिमा गैरभौगोलिक दलित प्रदेश बनाउंदा उचित र फाइदाजनक हुने तर्क आएका छन् । प्रदेश र केन्द्रका दुवै सभामा निर्वाचित भएर आउने दलितहरूबाटै अलग गैरभौगोलिक दलित प्रदेश गठन गर्दा दलित सभासदहरूले एकसाथ दुवै जिम्मेवारी बहन गर्न कठिन हुन्छ ।

दलित संसद्को कार्यकारी संयन्त्र निर्वाचित गरी त्यसले जातीय भेदभाव र छुवाछूतको उन्मूलनलगायत दलितका अन्य समस्या समाधानका लागि काम गर्न त्यस संसद्बाट कसैको हानि नगरी निर्वाचन गर्न र अन्य खर्च पनि बचाउन त सकिन्छ, तर ती समस्या समाधान गर्न प्रदेश वा संसदैं चाहिन्छ भन्ने पनि छैन । दलित समुदायका पक्षमा क्षमता विकास कार्यक्रम, सशक्तीकरण, सामाजिक परिचालन र समावेशी विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्न गैरभौगोलिक सङ्घीयता उचित हुने तर्क पूर्ण छैन ।

शुरुमा केही दलित अलग भौगोलिक प्रदेशको पक्षमा रहे पनि दलितको बाहुल्यता भएको क्षेत्र कहीं नदेखिएपछि र भूगोलसहितको प्रदेश बन्ने स्थिति कहीं पनि नरहेपछि दलितका लागि गैरभौगोलिक प्रदेशको प्रस्ताव गरिएको देखिन्छ । प्रादेशिक सभा र सङ्घीय राष्ट्रिय सभामा गैरभौगोलिक प्रदेश भयो भने दलितको

५ राज्य पुनर्संरचना सुभाव उच्चस्तरीय आयोगको सुभाव प्रतिवेदन, २०६८ ।

प्रतिनिधित्व गर्न सहज हुन सक्छ, तर राष्ट्रिय सभामा प्रादेशिक प्रतिनिधिहरूबाटै दलित तथा मुस्लिम समुदायको प्रतिनिधि निर्वाचित भएर आउने व्यवस्था गर्न सकिन्छ । दलित समुदायको अन्तर्घुलनमा समस्या आउने भएकाले भौगोलिक वा गैरभौगोलिक संयन्त्र बनाउन नहुने समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणमा आधारित मत सही छ । समाजमा धेरै अगाडिदेखि गलत रूपमा विकसित अपमानजनक परिचय र अस्तित्वलाई अन्त्य गरी अन्य समुदायसँग अन्तर्घुलनको बाटोमा लैजान अधिकतम रूपमा गैरदलितसँग सहकार्य गर्ने पर्दछ । दलितहरू गैरदलितसँग अलग रहँदा यो समस्या उत्तिकै बिग्रिँदै जान्छ । त्यसकारण त्यस्तो गैरभौगोलिक संयन्त्र बनाउन हुँदैन, जहाँ गैरदलितभन्दा अलग होस् वा गैरदलितले दलितको जिम्मेवारी लिन नपरोस् । त्यस्तो भयो भने अन्तर्घुलनको प्रक्रिया भनै लम्बिँदै जान्छ ।

५.३ स्थानीय निकायसम्बन्धी बहस

सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय तहका सबै निकाय, तह र क्षेत्रमा दलित समुदायको समानुपातिक प्रतिनिधित्व र विशेषाधिकारले ती निकायमा दलितको प्रतिनिधित्वको प्रश्नलाई समाधान गर्दछ । यसबाट शासन र सार्वजनिक सेवामा दलित समुदायको सहभागिता, सहकार्य र सहशासनको अभ्यास हुन्छ । तर, दलित समुदायका लागि अलग भौगोलिक प्रदेश वा गैरभौगोलिक संरचना बन्न नसक्ने वा बनाउन नहुने अवस्थामा सङ्घीयतामा दलितले स्वशासन गर्ने स्थान कहाँ त भन्ने प्रश्न उठ्न सक्छ । यद्यपि, दलित समुदायका लागि भाषिक तथा सांस्कृतिक संरक्षण तथा उत्थानका लागि स्वशासनको आवश्यकता भएको होइन, दलितलाई आवश्यक पर्ने भनेको भौगोलिक स्वशासन हो, जुन प्रत्येक प्रदेश र स्थानीय निकायले प्रयोग गर्छन् ।

स्थानीय निकाय (जिल्ला/गाउँ/नगरपालिका) को पुनर्संरचना गर्दा कुनै कुलो कुलेसो, बाटोघाटो, गोरेटो, चौतारो, रूख, खोलानाला, डाँडो, खोल्सोजस्ता चिन्हका आधारमा स्थानीय निकायको सीमाङ्कन र नामाङ्कन हुने गरेको छ । अब त्यसको पुनर्संरचना गरी जात, जाति, समुदाय, भाषा, धर्म, संस्कृति आदिको बाहुल्यतालाई सीमाङ्कन र नामाङ्कनको आधार मानेमा दलितलगायत अन्य अल्पसङ्ख्यकको समेत प्रतिनिधित्व हुने स्थानीय निकाय बन्न सक्छन् (किसान २०६९) । किनभने, प्रदेश स्तरमा नभएता पनि मध्यपश्चिम र सुदूरपश्चिम नेपालका आठ वटा जिल्ला बाग्लुङ, जाजरकोट, सुर्खेत, दैलेख, कालीकोट, अछाम, बाजुरा

र डोटीमा कुल जनसङ्ख्याको २३ देखि ३० प्रतिशतसम्म दलितहरू छन् । पूर्वी तराईका भाषादेखि पर्सासम्मका ११ जिल्लामा दलित समुदायको सघन उपस्थिति त्यहाँका यादवहरूको भन्दा ज्यादा देखिन्छ (शर्मा सन् २००८) ।

एउटा भाषिक वा जातीय समुदायको बाहुल्य भएका स्वायत्त प्रदेश वा स्वायत्त क्षेत्रभित्र पनि अर्को थरीको बहुमतमा आधारित स्वायत्त गाउँपालिका/नगरपालिका बन्ने स्थिति नेपालमा थुप्रै ठाउँमा देखिन्छ । गाविस तहमा नेपालका कुल १२ वटा गाविसमा दलितहरूको एकलौटी निरपेक्ष बहुमत छ, २८७ वटा गाविसमा उनीहरू पहिलो स्थानमा छन् । त्यस्तै, अति अल्पसङ्ख्यक समुदायअन्तर्गत पर्ने चेपाङको पनि ४ वटामा; थामीको ३ वटामा, छन्त्याल र सुनुवारको २-२ वटामा एकलौटी निरपेक्ष बहुमत रहेको छ । देशका कुल ३६ वटा गाविसमा मुस्लिम समुदायको निरपेक्ष बहुमत रहेको स्थिति छ । यसरी स्वायत्तताभित्र स्वायत्तताको नीति अँगालिँदा बाहुनहरू पनि लाभान्वित हुन सक्छन् । बाहुनको बाहुल्य भएको प्रदेश कतै बन्ने स्थिति नदेखिए पनि १०२ गाविसमा उनीहरू पनि निरपेक्ष बहुमतमा देखिन्छन् । स्मरणीय छ, ३८७ वटा गाविसमा क्षेत्रीको एकलौटी निरपेक्ष बहुमत रहेको परिस्थितिमा ख्याल गर्नु जरुरी छ (शर्मा २००८) । यसबाट अरु पनि समुदायको हित हुन सक्ने देखिन्छ ।

दलित बसोबासको सघनताको हिसाबले कम्तीमा दुई वटा स्वायत्त क्षेत्र बनाउनु उपयुक्त हुन्छ । पहाडमा खप्तड वा कर्णालीमध्ये एकलाई दलित बाहुल्य प्रदेश बनाएर बाँकी रहेको अर्को स्थान र तराईमा सिरहा, सप्तरी, धनुषा, महोत्तरीमा एउटा सहलेस क्षेत्र बनाउन सकिन्छ । दलित समुदायमाथि भइरहेका जातीय विभेद तथा छुवाछूतसँग सम्बन्धित उत्पीडनको नियन्त्रण तथा उन्मूलन; भौगोलिक पूर्वाधार तथा मानव विकास र जातीय अन्तर्घुलनका निम्ति कुनै न कुनै आकार वा प्रकारको भौगोलिक शासकीय एकाइ आवश्यक हुन्छ ।

तर, नेपालका कुनै एक वा दुई स्थानमा प्रदेश बन्दैमा दलितका समस्या, खास गरी छुवाछूत, भेदभाव र अत्याचारको समस्या हल नहुने भएकाले प्रदेशअन्तर्गत उपप्रदेश र स्थानीय तहमा दलित समुदायको पूर्ण बाहुल्य क्षेत्रलाई स्वायत्त निकायको मान्यता दिई भौगोलिक स्वशासनको अधिकार प्रदान गरिनु पर्दछ । मानव विकास सूचकाङ्कका आधारमा अल्पसङ्ख्यक, लोपोन्मुख जाति, जनजाति तथा दलितहरूको सघन जनसङ्ख्या बसोबास भएका स्थानमा जातीय स्वशासनको

व्यवस्था गर्ने, पछाडि पारिएका वर्ग र समुदायलाई आफ्नो शासन आफै गर्न पाउने अधिकार दिने, सङ्घीयताभित्र स्थानीय भौगोलिक शासकीय एकाइको रूपमा नभएर एकात्मक शासनको विकेन्द्रीकरणको रूपमा स्थानीय स्वशासनका प्रश्नलाई जोड दिने तर्क^६का पछाडिको आधार मुलुकको अखण्डता, सार्वभौमिकता र एकता रहेको ठानिन्छ ।

प्रदेशअन्तर्गत कुनै एकल जात, जाति, समुदाय, भाषिक तथा धार्मिक समूहको पूर्ण बाहुल्यता हुने गरी एक वा एकभन्दा बढी स्थानीय निकाय (गाउँपालिका र नगरपालिका) को पुनर्संरचना गरी स्थानीय सरकारमा दलितहरूका लागि सशक्तीकरण गर्न स्पष्टसँग संविधानमै स्थानीय सरकारका अधिकारका सूचीको व्यवस्था गरिनु पर्दछ । स्थानीय निकायले संविधानमै व्यवस्था गरिएका अधिकारका सूची^७अनुसूचका अधिकार तथा राज्य संयन्त्रको प्रयोग गर्न सक्छन् । त्यसैले ती अधिकारको प्रयोग गर्दै दलित बाहुल्य भएका स्थानीय निकायहरूले जातीय विभेद तथा छुवाछूतको उन्मूलन, पीडकलाई दण्ड, पीडितलाई न्याय, समग्रमा मानवीय तथा भौतिक विकास निर्माणसँगै अन्तर्घुलनको प्रक्रियालाई पनि तीव्र पार्न सक्छन् । तर, यहाँनेर के स्पष्ट हुनु जरूरी छ भने दलित बाहुल्य भौगोलिक शासकीय एकाइलाई 'दलित' पहिचान वा दलित समुदायअन्तर्गतका जात, जाति र व्यक्तिविशेषलाई नामाकरणको आधार मान्नु हुँदैन । त्यसरी नामाकरण गरियो भने त्यसले फेरि पनि अलग दलित प्रदेश बनाउने बाटोलाई फराकिलो पार्दछ र अन्तर्घुलनमा अवरोध उत्पन्न गर्छ भन्ने दृष्टिकोण पनि रहेका छन् (किसान २०६९) ।^८

६ नेकपा (मसाल) तथा राष्ट्रिय जनमोर्चा, नेपालको भातृसंस्था जातीय समता समाजको आधिकारिक दृष्टिकोण (स्रोत ?) ।

७ हेर्नुहोस् संविधानसभा दर्पण २०६५-२०६९: ४१९) । सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण अनुसूची विभिन्न तहका एकाइहरूको अधिकारको सूची नै हो । यो सूची विवादरहित छैन । अधिकारको सूची राज्य पुनर्संरचना तथा प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँट समिति र आर्थिक अधिकार समितिबाट अलग-अलग गई संवैधानिक समितिको सचिवालयले दुवै सूचीलाई एकीकरण गरी तयार पारिएका २० वटा मात्र स्थानीय सरकारको सूचीमा रहेका छन् ।

८ यो विचार राख्नेहरूमा एनेकपा (माओवादी) स्थायी समितिका सदस्य आहुति र नेकपा-माओवादी नेता तिलक परियार समेत रहेका छन् ।

५.४ शासकीय स्वरूप

कार्यकारी राष्ट्रपति:

कार्यकारी राष्ट्रपति हुने शासकीय स्वरूपमा राष्ट्रपतिले कार्यकारीको रूपमा कार्य गर्ने, प्रत्यक्ष रूपमा निर्वाचित हुने, मन्त्रिपरिषद्को नियुक्ति गर्ने एकलौटी अधिकार हुने र मुलुकका लागि सरकारको कार्यपालिकासम्बन्धी मामलाहरूमा नियमन गर्दछ । सर्वप्रथम अमेरिका र सबै अमेरिकी राज्यले करिब २०० वर्षदेखि यस्तो शासकीय स्वरूप प्रयोग गरेका थिए ।

कार्यकारी अधिकारसहितको राष्ट्रपति प्रणालीमा शक्तिको पृथकीकरण, सन्तुलन र नियन्त्रणको सिद्धान्त अभिन्न रूपले जोडिएको हुन्छ । सरकारका तीनै अङ्ग कामका सिलसिलामा स्वतन्त्र हुन्छन् । केन्द्रीय सरकारका विभिन्न अङ्गबीच अधिकारको बाँडफाँड हुन्छ र कुनै समूह वा शक्तिबाट हुन सक्ने अधिकारको दुस्प्रयोगलाई रोकिन्छ । राष्ट्रपतिको प्रत्यक्ष निर्वाचनले मतदानप्रतिको जवाफदेहिता वृद्धि गर्दछ । यसले राष्ट्रिय एकताको शक्तिको रूपमा कार्य गर्दछ, जो बहुसङ्ख्यक जाति, भाषा र विविधता रहेको राष्ट्रमा सकारात्मक हुन्छ । कार्यकारी राष्ट्रपतिले मतदाताको छनौटको स्तरलाई बढाउने हुनाले सार्वजनिक नीतिको स्थायित्व राख्न मद्दत गर्दछ ।

नेपालमा दलित, महिला, अल्पसङ्ख्यकहरूबीच प्रमुख कार्यकारीको पदमा निर्वाचित हुने सम्भावना न्यून रहन्छ । नेपालजस्ता मुलुकमा कार्यकारी ढाँचाको रूपमा वैधता प्राप्त गर्न कठिन, कार्यपालिकाको नियन्त्रण र सन्तुलनमा कमी, नियन्त्रण र सन्तुलनले केन्द्रीय सरकारका एक अङ्गले अर्को अङ्गको क्रियाकलापको अनुगमन गर्ने कामलाई प्रतिविम्बित गर्ने गर्दछ । व्यावहारिक प्रयोगशालामा प्रजातन्त्र सफल नहुनुमा संसदीय प्रणालीहरू भन्दा बढी राष्ट्रपतीय प्रणालीहरू नै बढी जिम्मेवार देखिएको छ । नेपालमा कार्यकारी अधिकारसहितको राष्ट्रपतीय प्रणाली दलित समुदायका लागि सदा अनुपयुक्त छ ।

कार्यकारी प्रधानमन्त्रीसहितको कार्यपालिका:

संसदीय प्रणालीमा प्रधानमन्त्रीले बेलायतमा जस्तै संसदीय सरकारको प्रमुख र मन्त्रिपरिषद्को प्रमुखको रूपमा काम गर्दछ । जनमतले संसद्को निर्वाचन गर्दछ

र संसदले संसदीय दलको नेता चुन्दछ । अन्ततः त्यही नेता नै प्रधानमन्त्रीको रूपमा निर्वाचित हुन्छ । यो स्वरूपमा सबै दल र समूहलाई व्यवस्थापिका (संसद्) र कार्यपालिका (सरकार) मा समावेश गर्न सहायक सिद्ध हुन्छ । किनभने यसले प्रायशः संसद्मा उपस्थित सम्पूर्ण राजनीतिक दल वा समूहलाई समावेश गर्ने गरी सांसदहरूबाटै मन्त्रिपरिषद् चयन गर्ने परम्परालाई जोड दिएको हुन्छ । धेरै राजनीतिक दलको समिश्रणबाट मन्त्रिपरिषद् बन्नुलाई सामान्य रूपमा लिइन्छ ।

धेरै नराम्रोसँग विभाजित र धेरै अलग-अलग हुने राजनीतिक आचरण बसेको समाजमा दिगो र स्थायी सरकारका लागि समावेशी प्रक्रिया अत्यावश्यक देखिन्छ । धेरै संसदीय प्रणाली निर्धारित अवधिमा निर्वाचन गराउनु पर्ने बाध्यताभन्दा जुनसुकै समयमा निर्वाचन आह्वान गर्न सक्ने, प्रधानमन्त्रीलाई जुनसुकै समयमा हटाउन सकिने हुँदा बढी उत्तरदायित्व बढाउन मद्दत पुग्छ । कार्यपालिकाले व्यवस्थापिकाको विश्वास लिनु पर्ने हुन्छ भने सरकार जनताप्रति बढी नै उत्तरदायी हुन्छ । यसले नीति-निर्माण प्रक्रियामा सार्वजनिक नियन्त्रण गर्ने हुँदा दलित, महिला, जनजाति तथा अन्य पक्षको पनि हक-अधिकारको समावेशी नीतिअनुकूल विषयगत तथा संसदीय समितिमा छलफल हुने हुँदा पारदर्शिता हुन्छ ।

राष्ट्रपति र प्रधानमन्त्री दुवै भएको मिश्रित राष्ट्रपतीय/संसदीय प्रणाली:

राष्ट्रपति मतदाताहरूबाट सोफै निर्वाचित हुन्छ भने मन्त्रिपरिषद् संसद्को विश्वासमा छानिन्छ । अरु कतिपय राष्ट्रमा प्रधानमन्त्री र मन्त्रीपरिषद् संसद् बाहिरबाट ल्याइन्छ । यस्तो प्रणाली पूर्वसोभियत सङ्घबाट अलग भएका राज्यहरूमा प्रचलित छ ।

मिश्रित सरकारको प्रणालीमा राष्ट्रपतीय र संसदीय दुवै प्रणालीका गुण रहेका हुन्छन् । यस्तो प्रणालीमा कुनै पनि महत्त्वपूर्ण विषयमा निर्णयमा पुग्नुअघि कार्यपालिकाका दुवै अधिकार राष्ट्रपति र प्रधानमन्त्रीको व्यापक सहमति जुट्नु पर्ने आवश्यकताले सकारात्मक परिणाम दिन्छ । प्रजातान्त्रिक देशहरूमा फ्रान्सले सन् १९५८ बाट प्रत्यक्ष निर्वाचित राष्ट्रपति चुनाव गर्ने र संसद्बाट प्रधानमन्त्री निर्वाचित गर्ने व्यवस्था अँगालेको थियो । पोर्चुगल, फिनल्याण्ड, पोल्याण्ड र श्रीलङ्कामा यो बढी प्रभावकारी देखिएको छ । प्रधानमन्त्री प्रत्यक्ष निर्वाचित हुने कार्यकारी प्रणाली कार्यकारी राष्ट्रपतीय र संसदीय प्रणालीको बीचको बाटोको

रूपमा देखिए पनि यो पूर्ण मिश्रित प्रणाली होइन, बरु कार्यकारी राष्ट्रपतीय र संसदीय प्रणालीको समिश्रण मात्रै हो ।

सामूहिक साभेदारी/बहुल कार्यप्रणाली:

संसारका बिरलै राज्यले मात्रै बहुल प्रणालीको चयन गर्ने गरेका छन् । धेरै जातीय समूहको आधिपत्य भएको अवस्थामा यो प्रणाली प्रभावकारी हुन सक्छ । यो प्रणालीमा कार्यपालिकाको कार्यकारी अधिकार कुनै एक राष्ट्रपति वा प्रधानमन्त्रीमा मात्र सीमित नगरी सामूहिक साभेदारीसहित कार्यपालिकाको अभ्यास गरिन्छ र सबै समूहको बराबर प्रतिनिधित्व हुने अवसर प्रदान गरिन्छ । यस प्रणालीमा प्रतिपक्ष हुँदैन, सबै सत्तापक्ष हुन्छ । सबै पक्षको समानुपातिक सहभागिताका आधारमा कार्यकारी परिषद् बनाइन्छ ।

उदाहरणका लागि स्विट्जरल्याण्डमा राजनीतिक दल मात्र नभई प्रमुख भाषिक समुदायहरू जर्मन, फ्रेन्च इटालियनको समावेशी हुन्छ । त्यहाँ कार्यपालिकाको रूपमा सात जनाको कार्यकारी परिषद्मा मन्त्रीले पालैपालो राष्ट्रपतिको जिम्मेवारी बहन गर्दछ (खनाल २०६५) । यसर्थ सहमतीय प्रणाली भनिएको हो । नेपालको दलित, मुस्लिम समुदायको हदमा अरु जाति, समुदायको प्रतिनिधित्व प्रदेशमार्फत् र प्रदेश नभएकाहरूको प्रतिनिधित्व सीधै कार्यकारी अधिकारसहितको शासन प्रणालीमार्फत् गर्न सकिन्छ ।

५.५ राष्ट्रिय सभा वा जातीय सभा, प्रादेशिक तथा स्थानीय संसद्

सङ्घीय व्यवस्थामा माथिल्लो सदनलाई प्रदेशहरूको साभेदारी शासन (shared-rule) कायम गर्ने महत्त्वपूर्ण संयन्त्र मानिन्छ । यसको गठन प्रक्रिया तथा अधिकारको बाँडफाँडमा भने सबै देशमा समानता छैन । विभिन्न मुलुकमा प्रतिनिधित्व समान तथा असमान दुवै पद्धति प्रचलित छन् । स्पेन, बेल्जियम, इथियोपिया, बोस्निया-हर्जगोभिनाजस्ता देशमा जातीय तथा भाषिक समुदायका आधारमा प्रतिनिधित्वको व्यवस्था छ ।

अधिकार क्षेत्रबारे पनि सबै देशमा समानता छैन । नेपालमा दलितका लागि विशेष गरी माथिल्लो सदन, दलित संसद् वा परिषद्, प्रादेशिक संसद् र स्थानीय सभामा समेत प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न सकिन्छ । नेपालका लागि माथिल्लो

सदनमा १५० जनाको र तल्लो सदन ३०१ जनाको हुँदा धेरै व्यावहारिक हुन्छ । प्रत्येक प्रदेशबाट कम्तीमा एक जना रहने गरी समान रूपमा वा प्रदेश हेरी फरक हिसाबले समानुपातिक पुग्ने गरी र थप ५ प्रतिशत सङ्ख्या सुनिश्चित गर्नु पर्दछ ।

प्रदेशको सांसद एक सदनात्मक हुनु पर्दछ । त्यसमा दलितको समानुपातिकमाथि थप ७ प्रतिशत प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गर्नु दलितका लागि हितकारी हुन्छ । स्थानीय सभामा एक जना मुख्य व्यक्ति चयन गर्नु आवश्यक छ ।

५.६ प्रतिनिधित्व (निर्वाचन) प्रणाली^९

विश्वका २११ मुलुकमा प्रयोगमा रहेका निर्वाचन प्रणाली हेर्दा मुख्य वर्गीकरणको स्तरीय आधार भनेको समानुपातिक दृष्टिकोण रहेको देखिन्छ । निर्वाचनमा प्राप्त मत र स्थानबीचको समानुपातिक आधारका हिसाबले निर्वाचन प्रणालीलाई बढीमत वा बहुमत, अर्धसमानुपातिक र समानुपातिक प्रणाली गरी तीन प्रकारले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

बढीमत तथा बहुमत प्रणाली छ प्रकारका छन्:

- क) पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली,
- ख) ब्लक मत एकमुष्ट प्रणाली अर्थात् बहुसदस्यीय क्षेत्रीय प्रणाली,
- ग) दलीय ब्लक मत एकमुष्ट प्रणाली,
- घ) वैकल्पिक मत प्रणाली,
- ङ) दुई चक्र वा दौड प्रणाली र
- च) पूरक मत प्रणाली दुवै गरी (घिमिरे २०६४) ।

दलित समुदायका लागि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारमा सिट आरक्षण गरी पालैपालो निर्वाचन क्षेत्र घुमिरहने प्रणाली पनि केही हदसम्म उपयुक्त हुन्छ ।

९ नेपालमा निर्वाचन प्रणाली र यसका विविध पक्षका सन्दर्भमा प्रकाशित लेखहरू नेपाल साप्ताहिक, मार्च ४, २००७ तथा अन्नपूर्ण पोष्ट, मार्च १, २००७ ।

अर्धसमानुपातिक निर्वाचन प्रणाली एकल असङ्क्रमणीय मत प्रणाली र समानान्तर वा मिश्रित मत प्रणाली पनि दुई प्रकारका हुन्छन् । समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली पनि दलीय सूची समानुपातिक प्रणाली, मिश्रित सदस्य समानुपातिक प्रणाली र एकल सङ्क्रमणीय मत प्रणाली गरी तीन प्रकारका छन् ।

नेपालको नयाँ संविधान निर्माणमा निर्वाचन प्रणालीबारे चर्चा गर्दा मुख्यतया प्रथम हुने निर्वाचित हुने प्रणाली, (दलीय) ब्लकमत (एकमुष्ट प्रणाली) अर्थात् बहुसदस्यीय क्षेत्रीय प्रणाली, सूची समानुपातिक, मिश्रित सदस्यीय समानुपातिक र समानान्तर वा मिश्रित प्रणाली महत्त्वपूर्ण रहेका छन् । नेपालमा बहुसदस्यीय प्रत्यक्ष समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीमा दलित, महिला, जनजाति तथा अन्य पक्षलाई समेत क्षेत्रभित्र समानुपातिक सिट विभाजन गरी एक हदसम्म दलितका लागि उपयुक्त हुन सक्छ । उम्मेदवारी निर्धारण गर्दा राष्ट्रिय जनसङ्ख्यालाई मध्यनजर गर्दै प्रत्येक जात जाति वा समूहलाई समानुपातिक रूपमा उम्मेदवारी व्यवस्था गर्ने, बहुसदस्यीय मतदान गर्दा जुनसुकै जात समूह वा समुदायका उम्मेदवारमध्येबाट मतदान गर्ने र समानुपातिक उम्मेदवारी तथा परिणामलाई मात्र ध्यान दिने हुनाले यो उपयुक्त हुन सक्छ ।

दलितभित्रको अभिजात वर्ग सधैं अगाडिको अगाडि र गरिखाने वर्गका दलित पछाडिको पछाडि मात्रै पर्न नदिनको लागि मानव विकास सूचकाङ्कका आधारमा दलित समुदायभित्रका पछाडि परेका दलित र दलित महिलाका लागि समानुपातिकभित्र समानुपातिक पद्धति लागू गर्नु आवश्यक छ ।

६.

निष्कर्ष

पहिचानसहितको सङ्घीयताको सन्दर्भमा विशेष गरी एकल पहिचानको सङ्घीय संरचनाले दलित समुदायको के कति हित वा अहित गर्छ भन्ने स्पष्ट भइनसकेको अवस्थामा साभा पहिचानसहितको सङ्घीयता उचित हुने देखिन्छ । विभेद तथा छुवाछूतको शिकार बनेको दलित समुदायका लागि भौगोलिक एवं गैरभौगोलिक दुवै प्रदेशले हित गर्दैन कि ? स्वायत्त, संरक्षित तथा विशेष क्षेत्रको व्यवस्थाले मात्रै सबै आदिवासी जनजातिका लागि समेत अलग-अलग स्वायत्तता दिन कठिन छ । स्वायत्तता दिइए पनि, त्यस्ता स्वायत्तताले सांस्कृतिक संरक्षणमा मात्र ध्यान दिने भएकोले दलित समुदायका छुवाछूत तथा विभेदजस्ता सम्पूर्ण समस्या हल हुन असम्भव छ ।

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारका हरेक निकायमा त्यसको स्वस्म र प्रकृति हेरी प्रतिनिधित्वसम्बन्धी अधिकार (अनिवार्य प्रतिनिधित्व, समानुपातिक प्रतिनिधित्व र थप अधिकार) को व्यवस्था गरिनु उचित हुन्छ । तीनै तहका सरकारका कार्यपालिका, व्यवस्थापिका, न्यायपालिकालगायतका सबै संरचनामा दलितको समावेशिता, पहुँच र प्रतिनिधित्व गराउनु पर्दछ । स्थानीय सरकारका प्रमुख र उपप्रमुख, स्थानीय सभा वा संसद्का अध्यक्ष र उपाध्यक्ष, स्थानीय विशेष प्रकृतिका अदालतका सदस्यहरूमा दलितलाई अनिवार्य प्रतिनिधित्व गराइनु पर्दछ ।

तीनै तहका सरकारमा दलित समुदायका लागि अनिवार्य र समानुपातिक अधिकारमा यथासम्भव थप अधिकारको व्यवस्था गर्दा सङ्घमा ५ प्रतिशत, प्रदेशमा ७ प्रतिशत र स्थानीय सरकारमा कम्तीमा १० प्रतिशत प्रतिनिधित्व अनिवार्य गर्ने व्यवस्था संविधानमै गरिएमा दलितका लागि न्याय गरेको ठहरिने छ ।

दलितका लागि गुणस्तरीय अनिवार्य शिक्षा दिएर सक्षम र सबल बनाउने, स्वास्थ्य र अन्य सेवाका क्षेत्रमा सुविधा कार्डको वितरण गर्ने र त्यसका आधारमा थप सुविधा दिने व्यवस्था गरिनु पर्दछ । दलित समुदायका सदस्यले (सुन, फलाम, तामा, सिलाइकटाइ, छाला, काठ र भाँडाकुँडी निर्माणको क्षेत्रमा परापूर्वकालदेखि गर्दै आएका परम्परागत ज्ञान, सीप र व्यवसायलाई आधुनिकीकरण गर्ने, ती पेसा वा व्यवसायलाई अग्राधिकार दिने तथा अरु जात तथा समुदायका व्यक्तिले सो पेसा वा व्यवसाय गरेमा न्यूनतम भए पनि रोयल्टी (लाभ शुल्क)दिने व्यवस्था गर्दै अधिकारको संरक्षण गर्नु पर्छ । दलित समुदायले परम्परागत पेसा वा व्यवसाय गर्दा त्यसलाई औद्योगिकीकरण गर्न वा कुटिर उद्योगलाई बढावा दिई रोजगारी बढाउन स्थानीय सरकारमा शतप्रतिशत, प्रदेशमा आधा र सङ्घमा कम्तीमा पनि निश्चित २५ भन्दा बढी प्रतिशत कर छूट, त्यसको ठीक आधा-आधा अनुदान तथा सहयोग गर्ने व्यवस्था गर्ने व्यवस्था गर्न सके राम्रो हुन्छ ।

सन्दर्भ-सामग्री

एण्डरसन, जर्ज । २०६४ । सङ्घीयता: एक परिचय । युएनडीपी नेपाल ।

किसान, यामबहादुर । २०६७ । दलित र सकारात्मक उपाय । काठमाडौँ: एकसनएड नेपाल र नेसनल स्कुल अफ रिसर्च ।

किसान, यामबहादुर । २०६८ । राज्य पुनर्संरचनाका सन्दर्भमा दलित दलित अधिकार: संरक्षणका चुनौती र सम्भावित विकल्पहरू । विचार विशेष ५-६ ।

किसान, यामबहादुर । २०६९ । सङ्घीयता र दलितसत्ता: दलितमैत्री सङ्घीय प्रणाली । समता नीति-पत्र ४, । काठमाडौँ: समता फाउण्डेसन ।

खनाल, कृष्ण, सं. । २०६५ । नेपालमा सङ्घीय शासनप्रणाली: व्यवस्थापन र कार्यान्वयन । काठमाडौँ: राष्ट्रिय शान्ति अभियान ।

घिमिरे, परशुराम । २०६३ । राज्य पुनर्संरचनाका लागि संविधानसभा । काठमाडौँ:
इभान प्रकाशन ।

घिमिरे, परशुराम । २०६३ । संविधानसभाका बारेमा दलित समुदायले जान्नु पर्ने
केही कुरा । काठमाडौँ: जनउत्थान प्रतिस्थान ।

घिमिरे, परशुराम । सन् २००७ । सङ्घीयताका संस्थागत तथा सामाजिक
सवाल । अन्नपूर्ण पोष्ट, १४ जून ।

घिमिरे, परशुराम । २००७ । सङ्घीय प्रणालीका सम्भावना तथा चुनौतीहरू ।
अन्नपूर्ण पोष्ट, ८ अगष्ट ।

घिमिरे, परशुराम । २००७ । सहकारी सङ्घीयतामा सहअस्तित्व । कान्तिपुर, १५
जुलाई ।

घिमिरे, परशुराम । २०६५ । दक्षिण अफ्रिकाबाट सिक्नु पर्ने पाठ । नौलो लोकसम्मति २ ।

राज्यको पुनर्संरचना उच्चस्तरीय सुभावा समितिको प्रतिवेदन, २०६८ ।

राज्यको पुनर्संरचना तथा राज्यशक्तिको स्रोत बाँडफाँड समितिको प्रतिवेदन, २०६८ ।

व्यवस्थापिका-संसद् सचिवालय । संविधानसभा दर्पण २०६५-२०६९ । काठमाडौँ ।

सर्वहारा, प्रकाश । २०६५ । नयाँ नेपाल सङ्घीय नेपालबारे एक छलफल । कीर्तिपुर:
जियोग्राफिक कन्सर्न ।

समय । सन् २००७ । स्विट्जरल्याण्डमा यस्तो छ । डिसेम्बर ७ ।